

A közgazdaságtan morális kérdései – vallási eredettel

BENJAMIN M. FRIEDMAN (2011): ECONOMICS:
A MORAL INQUIRY WITH RELIGIOUS ORIGINS
AMERICAN ECONOMIC REVIEW 101(3):166-170.

A közgazdaságtan a kezdetektől fogva gyakorlati irányultságú tudomány, melynek azonban része az erkölcsi állásfoglalás és értékítélet. A gazdasági tevékenységek kevés kivétellel mind hatással vannak az egyének életére és a társadalmak működésére. Ha veszünk egy olyan gyakorlati területet, mint a munkamegosztás, amelyet már Adam Smith is kulcsfontosságúnak tart a termelékenység javításában „A nemzetek gazdagsága” című könyvében, kiemelkedő szerepet kapnak a helyes döntéshozásban a morális szempontok. Az életszínvonal anyagi dimenziójának fejlesztése, mely a munkamegosztás révén elérhető, önmagában fontos, de ami talán még fontosabb, hogy a munka hozzájárul az emberek boldogságához és a közösségek előre haladásához. „Nincs virágzó és boldog társadalom, melynek tagjai szegények és nyomorultak.”¹

Smith munkáinak vizsgálatakor ritkán kerülnek elő az azokban szereplő morális aspektusok, és ez nagyban jellemző a napjainkban elkészülő főáramhoz kapcsolódó kutatásokra is. Sőt, az morális kérdések vizsgálata gyakran szándékosan kerül a partvonalra, mivel az egyre szűkebb és specializáltabb kutatási területeken a megfoghatatlan és egyértelmű válaszokat nem nyújtó értékrendi szempontok nehezen illeszthetők rendszerbe – márpedig ezek szükségyszerűen részei a tudományunknak. Kevesek által ismert, de mégis fontos megérteni, hogy Smith és a korai közgazdászok munkájára nem egyszerűen az értékrendi kérdések nagy hatással, hanem a kor vallásos gondolkodásmódja is.

Az elterjedt nézet szerint a közgazdaságtan létrejötte a felvilágosodás során az általános átmenet része volt az Isten-központú vallásos ideáktól a szekuláris modernizmus felé, amit széles körben humanizmusnak hívunk. Ezzel szemben én úgy vélem, hogy a nem a vallástól való elfordulás, hanem a teológiai nézetekben bekövetkezett változások befolyásolták igazán Smith és kortársainak elméleteit.

A gondolat, hogy a vallás hatással lehetett Smith és a 18. századi közgazdászok elméleteire, valószínűleg sok olvasót váratlanul ér. Ez persze nem meglepő, tekintve, hogy igen kevés bizonyíték utal arra, hogy Smith aktív vallásos életet élt volna.

A korai közgazdászok azonban olyan időben éltek, amikor a vallás sokkal erősebb társadalomszervező erő volt, mint bármi a mai nyugati társadalmakban. A smithi Nagy-Britanniában az anglikán egyház révén a politika és a vallás szorosan összefonódott. A szellemi körök fő témái a teológiai kérdések voltak, amelyeknek viszont általában lényeges gyakorlati és politikai vetületei is voltak: a szabadság, a tolerancia, a patronáció kérdései mind a teológiai érvelés eszközkészletével, de az állam-, a társadalom- és az egyházszerzés jobbá tételének céljával kerültek napirendre. A Cromwell-féle felkelés, a Stuart restauráció vagy az 1745-ös Felföldi Felkelés ennél drámaibb módon, de szintén a vallás és politika halálos elegyével söpörtek végig az országon.

Az szellemi közélet és a tudományok művelése abban az időben a maihoz képest jóval homogénebb volt. A humán- és a természettudományokról, valamint a teológiáról szóló diskurzusokban többnyire ugyanazok a körök vettek részt. Egy érdekes példa erre, hogy Smith „természeti teológia” kurzusának egyik olvasmánya Newton Principia Mathematica-ja volt.

¹ Idézet Adam Smith-től (saját fordítás)

Hasonlóan tehát ahhoz, hogy a mai közgazdászok nap mint nap találkoznak a fizika, a biológia vagy a demográfia legújabb eredményeivel, Smith, Hume, Ferguson és a kortársaik a teológia újabb és újabb nézeteinek voltak kitéve. Nem is meglepő, hogy ahogy ma is méritenek a közgazdászok a többi tudományterület eredményeiből (gondoljunk csak a világkereskedelem gravitációs elméletére), úgy a korai közgazdászokra is hatással voltak a vallási ideák.

Ez ugyanakkor nem jelenti azt, hogy Smith vagy bárki tudatosan törekedett a vallásos nézetek beépítésére a műveikbe vagy az előadásaikba. Amit állítok, az pusztán annyi, hogy a teológiai viták, melyek a felsőbb szellemi körök diskurzusainak természetes részei voltak, olyan általános hatást gyakoroltak az intellektuális elit és így a korai közgazdászok világnézetére is, hogy azok kikerülhetetlenül beépültek a közgazdasági elméletekbe is.

Ezekből a diskurzusokból nőtt ki a közgazdaságtan, az a tudomány, amit ma ismerünk, és amelynek az egyik legismertebb gondolata Adam Smith „láthatatlan kéz” elmélete. Az elmélet abból az észrevételből építkezik, hogy ha az egyének a saját érdekeiket követi a cselekedeteik során, akkor ez a magatartás nem pusztán önmaguk számára járhat előnyös kimenetellel, hanem az egész piac és társadalom számára is. Bár a „láthatatlan kéz” elve nem volt sem eredeti, sem igazán specifikus, de ahogyan Smith kidolgozta és felvázolta, a fiatal tudomány központi tételévé vált.

A 18. század elején az önérdékkövető viselkedésről elmélkedő gondolkozók úgy vélték, hogy minden cselekedet, amellyel az egyének csak a saját hasznukra gondoltak, az „erkölcstelen” vagy „romlott”. A szemléletváltás Bernard Mandeville 1714-ben megjelent írásával, „A méhek meséjével” kezdődött. Mandeville zseniális meglátása volt, hogy az önérdékkövető viselkedés egy közösségi szinten is kívánatosabb kimenetelhez vezethet. Mandeville azonban még nem dolgozta ki részletesen a gondolatot, és bár több

kortársa (Hume, Hutcheson) részt vett az írásról szóló vitába, nem jött még el az ideje, hogy a nagyszerű gondolat termékeny talajra találjon.

Smith volt az, aki az 1776-ban publikált „A nemzetek gazdagsága” című művében hiánypótlóan kidolgozta Mandeville ötletét. Az egyének képesek felismerni a saját érdeküket (a termelő/eladó szerepében legalábbis, fogyasztóként/vevőként már nem szükségképpen). Az emberi természet alapvető vonása, hogy a vágyait követi és a saját hasznát keresi. Ha adottak a megfelelő körülmények (hatékony piaci verseny), akkor e viselkedések összessége hozzájárulhat egy társadalmi szinten optimális kimenetelhez.

HOGYAN IS KAPCSOLÓDIK MINDEZ A KORABELI VALLÁSOS GONDOLKOZÁSHOZ?

A skót és az angol egyházban pont Smith élete során hágtak tetőpontjukra azok a teológiai viták, melyek komoly változásokat hoztak a társadalom szemléletében – ezekre a változásokra a történészek az ortodox kálvinizmus hanyatlásaként hivatkoznak. Az átalakulásban van három olyan pont, amely megerősíti azt, hogy az önérdékkövető magatartás nem „romlott”, sőt inkább kívánatos. (1) Míg az ortodox kálvinisták úgy tekintettek az emberekre, mint velejéig romlott lényekre, addig a velük szemben állók az bennünk rejlő alapvető jószágot hirdették. (2) Az ortodox kálvinisták a predesztinációban, azaz az eleve elrendelésben hittek, addig az ellenfeleik azt vallották, hogy bárki lelke megmenekülhet, sőt a cselekedeteik révén az emberek aktív részesei lehetnek a saját megváltásuknak. (3) Végül, míg az ortodox kálvinisták az ember létezésének egyetlen értelmének Isten dicsőítését tartották, addig az ellenfeleik szerint a földi boldogság elérésére tett erőfeszítések is kívánatosak az Isten előtt.

Hogy milyen hatásokkal járt az éppen kialakuló közgazdaságtanra a gondolkodás átalakulása és az ortodox kálvinista nézetek háttérbe szorulása, az nehezen vizsgálható, de az ösz-

szefüggések látványosak. Abból, hogy az ember születésétől fogva jó és nem velejég romlott, következik, hogy a mások számára is előnyös önérdékkövetés nem erkölcsstelen többé, hanem társadalmilag elfogadottá vált. Szintén ezt segítette elő az a tétel, hogy nincs eleve elrendelés, hanem ember tevékeny részese lehet a megváltásnak.

Újra ki kell emelni, hogy nincs vagy csak kevés bizonyíték található arra, hogy Smith, Mandeville vagy bármelyik korai közgazdász – leszámítva talán Hutchesont – elkötelezett híve lett volna az új vagy régi vallásos nézeteknek. Szintén nehéz lenne amellett érvelni, hogy egyáltalán bármely vallásos mozgalom szükséges volt a közgazdasági gondolkodás elkövetkező változásainak végbemeneteléhez. Smith és Mandeville írásai önmagukban is megállják a helyüket. Azonban a korban lezajló teológiai viták elősegítették olyan új, elfogadott nézőpontok létrejöttét az ember és a világ létezése kapcsán, amely – Schumpeter soraival élve – közvetve vagy közvetlenül nagy hatással volt a kor gondolkodóira, így az épp felemelkedő tudományra, a közgazdaságtanra is.

A kálvinizmus átalakulása és a smithi közgazdasági forradalom közötti kapcsolatról Max Weber is írt. A leghíresebb művével, az 1905-ben megjelent „A protestáns etika és a kapitalizmus szellemével” több helyen hasonló következtetésre jut, mint én a fenti sorok által, de sok olyan pont is van, ami arra utal, hogy Webernek nem volt igaza.

Weber a közgazdasági forradalmat a vallásos gondolkodás változásaiból vezeti le. Az írásában Benjamin Franklin példáját említi, akinek a protestáns elvekből fakadó erényei, a szorgalma és takarékosága a későbbi modern, szekularizált világban is fennmaradt. A smithi forradalom ugyanígy zajlott: a kezdeti időkben a vallásos gondolatok által is ösztönzött változások túlélték a vallásos tézisek elhalványulását és észrevétlenül beépültek a mai elméletekbe.

Azonban míg Webernél az vallásos gondolkodás hatása az egyének gazdasági tevékenységét befolyásolta, addig ebben a cikkben a közgazdasági elméletek létrejöttét. Ez a különbség a predesztináció elvének következményeinél válik lényegessé. Míg Weber úgy érvelt, hogy az általa vizsgált protestáns országokban az eleve elrendelésben való hit volt a fő mozgató erő, addig ez az írás pont a predesztináció elvének elhalványulásának előnyeit és áldásos következményeit taglalja.

A közgazdaságtanra a Smith utáni évszázadban továbbra is hatással volt a vallásos gondolkodás. Az Amerikai Közgazdasági Társaság alapítói közül sokan, például John Bates Clark vagy Richard T. Ely, az újonnan induló Social Gospel mozgalom tagjai voltak.

A vallás és a közgazdaságtan kapcsolata a mai napig megmaradt. Rengeteg olyan kérdés merül fel a közbeszédben és a közpolitikák tervezésekor, mely a két terület régi kapcsolatából következik, vagy azt viszi tovább. – Miért kerül a legtöbb közgazdász azokat a modelleket, amelyekben a végső kimenetek determinálják a kiinduló feltételeket? Miért létezik önálló „angolszás modell” a gazdasági kapcsolatok megszervezésére? Miért van az, hogy sok amerikai, akik nem örökölnek ingatlant, szenvedélyesen támogatják az örökösödési adó eltörlését?

Sok kritika veti fel, méghozzá nem csak közgazdász körökben, hogy a szabad piacban való hit egyfajta vallássá vált. A fentiek alapján bizony lehet ebben valami, igaz nem pont úgy, ahogy a kritikusok értik, hanem egy jóval megalapozottabb, történelmileg mélyen beágyazódott értelemben. A vallás és a közgazdaságtan kapcsolata a kezdetektől létezett, és ha jobban megértjük ezt az egymásra hatást, akkor talán idővel még elfogadottabbá válhatna, hogy a közgazdaságtan egy morális tudomány.

Gajdócsi Gergely²

² egyetemi hallgató, Budapesti Corvinus Egyetem